

Baltasar Venero de Valera:

Visita senyorial

a l'estat de Sogorb (1765)

NOVA EDICIÓ CORREGIDA I AUGMENTADA
i al marquesat de Dénia (1766)

Edició a cura de
Joan Romero i Antoni Grau

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2005

---

*f*onts històriques valencianes

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

© *Joan Romero i Antoni Grau, 2005*
© *D'aquesta edició: Universitat de València, 2005*
Disseny de la col·lecció: J.P.
Il·lustració de la coberta:
Baltasar Venero: *Mapa de l'estat de Sogorb (1765), fragment*
Fotocomposició i maquetació: Publicacions de la Universitat de València
ISBN: 84-370-6164-4
Dipòsit legal: V-1875-2005
Impressió: Arts Gràfiques Soler, S.A.

*I*ntroducció

LA CASA DE MEDINACELI A L'ANTIC REGNE DE VALÈNCIA

En aquesta acurada edició preparada pel Servei de Publicacions de la Universitat de València, el lector trobarà una excel·lent descripció duta a terme a mitjan segle XVIII d'una part extensa, i molt significativa alhora, dels dominis senyorials que la casa de Medinaceli havia reunit a l'antic Regne de València. En el moment de realitzar-se aquesta visita senyorial (1765-1766), la casa de Medinaceli ocupava el tercer lloc entre les cases senyorials en terres valencianes. Les seues possessions s'hi trobaven ubicades tant a les comarques septentrionals com a les meridionals, i ocupaven zones interiors i del litoral, tot combinant-s'hi una majoria de baronies amb l'emfiteusi com a únic sistema d'explotació del sòl amb d'altres on també apareixien terres franques i alodials.

Des de l'arribada de la dinastia dels Trastàmara, amb els serveis prestats a la monarquia i una hàbil política matrimonial, la casa de Medinaceli va anar ampliant paulatinament el seu estat senyorial originari, tot escalant altes quotes de poder i incorporant altres cases de diversa consideració. Via agregació de la d'*Alcalá de los Gazules*, s'hi produí la primera vinculació valenciana, la baronia d'Antella. Però va ser el vuité duc, D. Juan Francisco de la Cerda i Enríquez de Ribera (1637-1691), que va arribar a dirigir el govern de la monarquia espanyola en temps de Carles II amb el càrrec de primer ministre, l'artífex de la gran ampliació del patrimoni senyorial de la casa de Medinaceli pel seu matrimoni amb D^a. Catalina Antonia Folch de Cardona i Aragón, primogènita i hereva de les cases de Dénia-Lerma, Sogorb-Cardona i Comares. D'aquesta manera, com dèiem, a mitjan segle XVIII el duc de Medinaceli ocupava el tercer lloc entre les cases senyorials en terres valencianes darrere dels ducs de Gandia-Benavente i Arcos-

Elx.¹ El seu successor, Luis Francisco (1660-1711), nové duc de Medinaceli, es convertiria en un dels majors magnats entre els *grandes* d'Espanya. Però per no tenir descendència, va ser l'últim baró de la branca troncal de la casa reial de la Cerda. El va heretar el seu nebot, marquès de Priego i duc de Feria, Nicolás M. Fernández de Córdoba-Figueroa i de la Cerda. D'aquesta

[...] manera, en 1711, quedaba incorporada a las casas de Priego-Feria la de mayor alcurnia de todas cuantas componían el espectro nobiliario español, la de Medinaceli. Desde entonces se constituía la familia «Fernández de Córdoba», hasta nuestros días, en eje de las sucesivas casas que en adelante se le agregaran a ésta, bajo la denominación —pese al cambio de raza— de la casa de Medinaceli.²

El primer dels estats senyorialment analitzats en aquest estudi és una part significativa del ducat de Sogorb que apareix esmentada en la documentació com a *alcaydia* o *baronia* d'Esllida. El ducat de Sogorb va conèixer des del segle XIII dues etapes de senyorialització: una primera, en poder de la casa reial d'Aragó-Barcelona, amb prolongació en la casa de Luna entre 1279 i 1410; i una segona, que desembocarà en la de Medinaceli, iniciada amb l'entronització dels Trastàmara.³ Alfons V el Magnànim concedí el 1436 el seu germà, l'infant N'Enric, el castell i la ciutat de Sogorb, juntament amb les baronies i llocs de la Vall d'Uixó, Serra d'Esllida, Paterna, Benaguasil i la Pobla de Vallbona; i amb ells, la jurisdicció civil i criminal, mer i mixt imperi. En morir aquest infant, l'esposa d'Alfons V incorporà a la Corona el 1445 les poblacions esmentades;⁴ però en morir el monarca (1458) i succeir-lo el seu germà Joan II, va restituir el seu nebot Enric (l'«infant Fortuna», fill de l'anterior senyor de Sogorb) les possessions que Na Maria li havia sostret, tot confirmant la donació de 1436 al seu pare. L'estat de Sogorb fou elevat a ducat el 1475 per privilegi de Ferran el Catòlic, tot recaient el títol de primer duc en la persona de l'«infant Fortuna». El 1516 es va produir la unió de les cases de Sogorb i Cardona en virtut de l'enllaç matrimonial dels seus respectius hereus; llurs successors serien des d'aleshores *Folch de Cardona*. En morir el 1575 sense successió masculina En Francesc Ramon Folch de Cardona, Sogorb va presentar un plet d'incorporació a la Corona i,

¶¹ Segons J. LYNCH, *El siglo XVIII. Historia de España*, Ed. Crítica, Barcelona, 1991, p. 208, a la resta d'Espanya «[...] Probablemente los duques de Medinaceli eran los que obtenían mayores ingresos y tenían más propiedades, seguidos de cerca por los duques de Alba, Osuna e Infantado y por el conde de Altamira». ¶² A. SÁNCHEZ, «Señoríos y jurisdicciones de la Casa de Medinaceli durante el siglo XVIII en el Reino de Valencia», ponència del Congrés d'Història celebrat a Sogorb, 1991, p. 14. ¶³ Una visió succinta

de l'evolució històrica i senyorial fins 1436 es la ja tradicional de H. GARCÍA, «Orígenes del Ducado de Segorbe», *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XIV, 1933, pp. 466-489. També pot consultar-s'hi, entre d'altres, l'obra de V. GARCÍA, *Segorbe en el siglo XIII (notas para su estudio)*, Sogorb, María de Luna, 1987. ¶⁴ P. LÓPEZ, «Proceso de incorporación a la corona real de Vall de Uxó, Sierra de Esllida y Segorbe en 1445», *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 1970, pp. 51-65.

En el curs del procés, el rei manà que fossin embargades la jurisdicció i les rendes del ducat. El 1619 el rei per via de gràcia manava donar al duc la possessió de Sogorb i forçava el ducat a renunciar a las seves pretensions reials.⁵

Pel que fa l'esdevenir intern de les senyories que conformaven el ducat de Sogorb, des d'un principi la Corona d'Aragó hi va aplicar una política d'assimilació sobre la població musulmana vençuda. A les zones rurals, s'hi conservaren fins i tot els seus principals trets d'organització, i la colonització cristiana fou pràcticament inexistent:

[...] En muchos casos la población musulmana se mantiene y conserva si no la propiedad estricta, al menos el usufructo continuado de sus tierras hasta finales de la época mudéjar. Es el caso de ciertas localidades de la zona costera, como Uxó, [...] pero especialmente de la mayor parte de las comarcas del interior, como la Sierra de Espadán y alrededores (Eslida y pueblos circundantes), los valles medios del Mijares (Fanзара, Argelita, Espadilla).⁶

En la majoria d'aquests castells i territoris, el poder senyorial o reial estava únicament representat per agents militars (alcaid) i fiscals (batle), superestructura necessària per a mantenir l'ordre i percebre els impostos.⁷

La superposició del model de societat feudal i la reestructuració de les relacions socials existents en la societat musulmana estan íntimament vinculades al procés de repoblació medieval, que s'hi desenvolupà en diferents etapes.⁸ En la primera (1232-1248), el protagonisme de la monarquia en el repartiment hi va ser evident, i el seu objectiu era crear nuclis de població cristiana en les zones més riques i estratègiques per tal de controlar el territori. Cal incloure ací la carta de seguretat i poblament que Jaume I concedí als musulmans de la Serra d'Eslida i llocs d'Aín, Veo, Sequer, Pamies i Suera el 1242. En una segona etapa (1248-1276), el rei es preocupà per assentar cristians en les zones on els musulmans

¶⁵ E. SERRA, «Notes per a una aproximació a l'estudi del règim senyorial al País Valencià al segle XVII», dins *Primer Congrés d'Història del País Valencià*, vol. III, Universitat de València, 1976, p. 347. ¶⁶ P. GUICHARD, «El impacto de la reconquista en la sociedad musulmana», dins *Historia del pueblo valenciano*, tom I, València, Levante, 1988, p. 233. ¶⁷ Per a R. I. BURNS, «Els mudèjars valencians del Regne de València de la generació posterior a la croada», dins *Història del País Valencià*, tom II, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 142, «Els mudèjars de València es rendiren i continuaren subsint com a una sèrie d'aljames independents». També a Sogorb, en els anys següents a la conquesta, la població va continuar sent musulmana en la seua pràctica totalitat. P. L. LLO-

RENS, «Los sarracenos de la Sierra de Eslida y la Vall d'Uxó a fines del siglo XV», BSCC, 43, 1967, pp. 53-67, afirma que la clàusula que apareixia en les cartes de població de la primera meitat del segle XIII de la Serra d'Eslida i la Vall d'Uixó (i que s'hi concretava en el dret d'administrar-se per la llei musulmana i practicar el culte musulmà), fou també concedida a «toda la comarca de Segorbe, incluida la ciudad». No obstant això, des del 1248 hi anaren acudint un bon nombre de repobladors cristians, aragonesos i catalans. ¶⁸ R. FERRER i E. GUINOT, «La repoblación valenciana medieval», en *Historia del pueblo valenciano*, vol. I, Levante, València, pp. 241-260; E. GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991.

s'havien aixecat, com ara la Serra d'Espadà. Tanmateix, l'èxit d'aquest procés repoblador fou molt escàs i la pràctica consistí en el perdó i el manteniment dels pobladors musulmans. A aquests moments correspon la carta de la Vall d'Uixó del 1250. La tercera etapa (1276-final del segle XIII) coincideix amb el període posterior a la segona revolta musulmana i amb les darreres repoblacions col·lectives dirigides per la monarquia, on s'engloben les capitulacions de rendició i pactes de reassentament als musulmans de la Serra d'Eslida el 1276 i de Castro i Fondegulla el 1277. En una fase posterior (segles XIV i XV), les cartes de poblament musulmanes es refereixen també a pactes de rendició i restabliment després de la seua rebel·lió de mitjan segle XIV. Així, apareixen les cartes atorgades per Pere el Cerimoniós el 1365 a la Serra d'Eslida, Betxí, Vall de Segó, d'Alfara, Altura i Gaibiel; Veo, Benitandús, Alcúdia, Xinquet i Aín; i Castro i Fondegulla. Per últim, en les dues del 1409 el rei Martí I reforma i reuneix en una nova carta de població les anteriors que havien tingut els musulmans de la Serra d'Eslida, tot extenent-la als del castell de Castro.

L'última i definitiva etapa d'assentaments de nova població en els dominis del ducat de Sogorb es va produir després de l'expulsió dels moriscos. L'avinentesa seria aprofitada per la casa senyorial per tal d'establir en 1612-1613 unes noves condicions que, en l'essencial, es mantindrien vigents fins el final del règim senyorial. Aquestes eren, justament, les que estaven en el moment en què es realitzà la visita a les terres de la Serra d'Espadà.

La segona part de les pàgines que completen aquesta edició es refereix als dominis senyorials de la casa de Medinaceli que integraven el marquesat de Dénia. Durant el regnat de Jaume I «[...] Dénia quedó gobernada por su justicia, tres jurados y consejo según los fueros de València [...] sin que reconociera otra autoridad superior que la real»;⁹ però aquesta situació es va trencar quan Jaume II donà al seu fill, l'infant Pere, la senyoria de Dénia el 1323; més tard, el 1355, el rei Pere el Cerimoniós atorgà a Alfons d'Aragó, fill de l'infant Pere de Ribagorça, el títol de comte de Dénia. Posteriorment, en una conjuntura de recuperació del patrimoni reial iniciada per Martí I, el comtat de Dénia va revertir a la casa regnant d'Aragó; però açò va acabar quan Joan II d'Aragó retornà a una política on emprava les seues senyories com a moneda de canvi per a obtenir recursos financers o pagar serveis prestats. Així, per un privilegi reial del 8 de març de 1431, se'n féu donació a D. Diego Gómez de Sandoval, *adelantado mayor de Castilla*, tot premiant la seua lleialtat. Aquest és un exemple d'una pràctica característica de les dinasties regnants al segle XV: la de la generositat amb els llinatges que els donaven suport, tot promocionant els que més s'hi distingien amb el lliurament de senyories i títols nobiliaris. Un dels seus fills, Diego Gómez de

¶⁹ R. CHABÁS, *Historia de Denia*, Alacant, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Diputació d'Alacant i Ajuntament de Dénia, 1985, p. 246.

Rojas y Sandoval, aconseguiria que l'estat fóra elevat a *marquesat* el 1487 pels Reis Catòlics.

En el camí cap al denominat «estat modern», l'avanç de la senyorialització coincidí amb l'enfortiment del poder reial; la senyoria no constituïa cap obstacle per a la consolidació de l'estat, sinó que n'era el complement, ja que ajudava a organitzar i controlar el territori. Naturalment, però, la dels senyors no era una classe homogènia. La recomposició del poder senyorial beneficià les grans famílies aristocràtiques, que acumularen terres i títols, alhora que s'incrustaven en un aparell estatal cada vegada més desenvolupat. Un dels exemples destacats en seria precisament el llinatge dels Gómez de Sandoval i, més en concret, la figura del cinqué marquès de Dénia, que va estar al capdavant de la monarquia en qualitat de favorit de Felip III, valiment que aprofità per tal d'ampliar el seu patrimoni amb nous dominis senyorials. A més, es va casar amb D^a. Catalina de la Cerda, filla dels ducs de Medinaceli; i un munt de circumstàncies feren que una de les seues descendents, D^a. Catalina Folch de Cardona i Aragón (esposa del vuité duc de Medinaceli), poguera disposar de tot el patrimoni dels seus pares i, pel seu matrimoni, que quedara tot integrat en la casa de Medinaceli. Amb tot i això, convé recordar que els Sandoval primer i els Medinaceli després gaudiren de jurisdicció plena només sobre una part del marquesat; la raó consisteix en la presència de senyors amb jurisdicció *alfonsina* en bona part dels pobles que conformaven el referit estat senyorial. Per això, molts municipis del *terme general* de Dénia (Ondara, Pedreguer, Sagra, Sanet...) s'oposaren a les preses de possessió dels ducs de Medinaceli. Després de la Guerra de Successió i els decrets de Nova Planta, el nou rei, Felip V, va reintegrar al marquès de Dénia tots els seus drets, però hi va haver una convivència no exempta de tensions entre els poders senyorial i reial. A Dénia, plaça forta, la jurisdicció reial va estar representada per un governador militar. Els interessos senyorials hi serien defensats, fins 1804, per un governador polític.

EL CONTEXT DE LA VISITA ALS TERRITORIS DE LA CASA DUCAL

Aquesta visita correspon a un moment en què l'administració de la casa de Medinaceli es feia amb molta cura. Com per a altres grans cases nobiliàries d'àmbit estatal, la gestió i administració dels seus patrimonis es complicà progressivament. Si en la segona meitat del Sis-cents, via escrivania de comptes, el duc nomenava una persona de confiança perquè «tomara cuentas» al tresorer i administrador general de les rendes dels seus estats valencians, a mitjan segle XVIII s'hi havien de remetre ja a la comptadoria central dels Medinaceli a Madrid. A grans

trets les reformes administratives a què ens referim donen la imatge d'una aristocràcia capaç d'ajustar-se al canvi de les formes de dominació política i de mantenir la seua influència; fins i tot és versemblant que la seua àmplia xarxa de relacions li permetera de neutralitzar els intendants, les audiències i les cancelleries. Com indica Ch. Windler,

[...] Gràcies a la seua administració a Madrid, a les seues comptaduries, a les seues majordomies i als seus agents als principals tribunals, la casa de Medinaceli disposava d'una àmplia xarxa de relacions recolzada en un marc institucional [...] Abans de les reformes, la casa ducal acostumava a confiar les seues administracions locals a persones adscrites al seu cercle, reclutades entre les elites locals i els clients dels poderosos. No obstant això, durant el segle XVIII s'observa a tots els nivells una clara professionalització del personal administratiu, cercant el servei incondicional al senyor i la neutralitat envers les diferents faccions locals. El que més comptava era la competència professional, la discreció i la manca d'arrelament als pobles on anaven destinats [...] Els empleats de les comptaduries estaven sotmesos a constants trasllats, que podien dur-los per tota la Península, i vivien d'un sou fix, completat amb diferents prestacions, que contribuïen a donar al funcionari una gran seguretat material i enfortien les relacions de client entre ell i el seu senyor.¹⁰

A mena d'exemple: els establiments de terres i cases, que havien estat tradicionalment a càrrec del governador i alcalde major de cada estat senyorial, des del decret del 10 de novembre de 1756 passaren a ser competència exclusiva del comptador major i procurador general de la comptadoria central de València per a tots els estats ducals dels Medinaceli en terres valencianes.

Amb una administració eficient i cada vegada millor assessorat, era el mateix duc qui signava personalment les ordres, decrets i instruccions de comptadoria que fonamenten les visites que ací es relacionen. El decret del 15 de novembre de 1764 resumeix a la perfecció la preocupació i els objectius del duc de Medinaceli:

Reconociendo que el manejo de esos estados ha sido confuso y poco útil a mi hacienda, así porque las reglas establecidas anteriormente lleban uniformidad con los fueros a que estaba sugeto en general ese Reyno y sus tribunales, como porque las faltas de cabreaciones a sus tiempos y la omisión de mis dependientes no han procurado a proporción del fomento que han ido teniendo los frutos y posesiones, poner el conato respectivo al aumento y conocimiento de derechos, fincas, y demás que corresponda. He resuelto se forme la conjunta instrucción para que su observancia contenga los perjuicios sufridos hasta el presente y facilite el buen orden y régimen, que apetezco para el logro del aumento de mi hacienda, beneficio de mis pueblos y vasallos y claridad de mis derechos y regalías.

¶ ¹⁰ Ch. WINDLER, «Poder polític i societat a la segona meitat del segle XVIII», *Recerques*, 30, Barcelona, 1994, pp. 33-35.

Les instruccions posteriors, en el seu capítol 15 expressaven la necessitat d'efectuar un

[...] reconocimiento ocular de las cosas, por lo expuestos que están a engaños los informes que se toman [*per la qual cosa*] se haze preciso que de quando en quando se visiten y reconozcan formalmente a mi nombre por la persona que yo diputare para ello.

Es tractava, en definitiva, de «[...] tomar el debido conocimiento del estado de los derechos, regalías y obras para poder disponer lo combeniente a la recuperación, conserbazi3n y reparos que se nezesiten»; i, sobretot, segons consta en el decret ducal del 15 de novembre de 1764,

[...] cortar los perjuizios sufridos hasta de presente y facilitar el buen orden y r3gimen que apetezco para el logro del aumento de mi hazienda, beneficio de mis vasallos y pueblos y claridad de mis derechos y regalías.

En altres paraules, el control exhaustiu (sobre les possessions, regalies, privilegis i rendes senyoriais) que duia implícit aquesta inspecci3n esdevenia fonamental, at3s que la seua finalitat 3ltima era, d'una banda, evitar frau; i, d'una altra, l'observan3a i manteniment del r3gim senyorial vigent. Com per a moltes altres comarques valencianes, la contestaci3n social generalitzada a les prestacions i exig3ncies feudals hi estava encara per vindre.

Les visites que es van efectuar entre setembre i octubre de 1765, i entre abril i juny de 1766, respectivament, se centraren en les poblacions pr3pies de la senyoria a l'anomenada baronia d'Eslida (Fanzara, Sueras, Veo, Alc3dia de Veo, A3n i Eslida) i al marquesat (D3nia, X3bia, el Verger i Poble Nou de Benitatxell), per3 tamb3 van tenir en compte la situaci3n existent en d'altres on la casa era titular de la jurisdicci3n suprema amb mer i mixt imperi, encara que els seus propietaris foren senyors *alfonsins*. En aquest darrer cas, s'intentava esbrinar la situaci3n concreta del pagament de determinats drets (com ara el ter3 delme) i controlar els establiments que es feien en els termes particulars de cada poblaci3n i en els seus l3mits perquè, en formar part de l'anomenat «terme general de D3nia», estaven sota la jurisdicci3n del marqu3s de D3nia i hi necessitaven la seua autoritzaci3n; de fet, els treballs efectuats abans de delimitaci3n i amollonament dels diferents termes municipals que formaven el marquesat constitu3ren un element fonamental d'aquesta inspecci3n.

L'encarregat de realitzar el reconeixement fou Baltasar Venero de Valera, comptador major i procurador general del duc de Medinaceli a l'antic Regne de Val3ncia. Hi va estar assistit, en qualitat de secretari per a redactar les actes i dilig3ncies, per Juan Antonio Catal3 Ruiz, escriv3 p3blic i oficial de l'esmentada comptadoria de Val3ncia.

Les visites girades responen a un mateix esquema: suposava l'examen de

[...] sus concejos, justicias y regimientos, archivos, juzgados, escrivanías y asientos y efectos de penas de cámara [...] sus términos o recintos en general, con expresión de sus situaciones y estado, y clases de sus moradores y vezindarios, frutos y cosechas que producen y demás digno de atención que se note y en que tenga algún particular interés.

S'hi especifica, així mateix, la necessitat d'escorcollar l'estat del

[...] castillo, palacios, puertos, edifizios y demás obras privativas de su excelencia muy ilustre y de las regalías que al presente posea; de las obras y reparos que se nezesiten para conserbar las que lo requieran; y del estado y responsión de derechos, de censos, partizión de frutos, luismos y demás que por reales donaciones y capítulos de población en donde les haya [...] Y todo a fin de tomar el devido conocimiento del estado de los derechos, regalías y obras para poder disponer lo combeniente a la recuperazió, conserbazió y reparos que se necesiten.

Els documents acaben amb un apartat on s'especifiquen les propostes definitives dels agents visitadors per tal d'evitar i superar «los perjuicios contra los derechos y la hacienda de su excelencia». Aquesta secció revisa totes les qüestions problemàtiques detectades anteriorment i es caracteritza —no podia ser d'una altra manera— per la defensa dels interessos de la casa de Medinaceli.

Les visites destaquen per la seua meticulositat. Des d'un punt de vista comptable, per exemple, s'hi especifica què fer per tal de resoldre cadascuna de les anomalies detectades; quant a les qüestions relacionades amb la titularitat de les possessions i rendes escaients, contínuament es busquen referències en la documentació dipositada als arxius senyorials; una documentació, d'altra banda, ben inventariada i utilitzada sempre que la circumstància ho requeria. Pel que fa al nostre objecte d'estudi, hem de destacar que es tracta d'informació documental inèdita, de primera mà i de gran valor històric, procedent de l'arxiu ducal de Medinaceli. Els informes del comptador major i procurador general del duc, Baltasar Venero, fan referència a les raons de l'evolució demogràfica, l'estat i necessitats de les edificacions existents (cases, ponts, ports, molins, almàsseres, etc.), les queixes dels vassalls, la distribució de cultius i produccions agràries estimades i, fins i tot, comentaris sobre l'estat de comptes i estimacions sobre ingressos per rendes i despeses senyorials. En un i en l'altres cas, els informes detallen a més aspectes específics relacionats amb realitats i contextos molt diferents.

Parafraçant Pedro Ruiz, la documentació en aquest cas no es redueix a una descripció de pagaments, evidentement onerosos per a les economies camperoles, dels quals es beneficiava la casa ducal de Medinaceli, sinó que permet obtenir una visió de conjunt més àmplia relacionada amb el component polític

del règim senyorial i dels seus elements de coerció.¹¹ La documentació ofereix molt més que la mera relació d'ingressos, produccions, rendes o despeses, sempre interessants per entendre millor la realitat quotidiana pròpia d'uns territoris molt significatius de les senyories valencianes al final de l'Antic Règim. Permet, a més, «recórrer» els territoris amb el procurador senyorial i, per això, tornar a tindre coneixement d'usos i pràctiques amb major detall i profunditat fins i tot que els que va oferir Cavanilles en les seues *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* publicades el 1795. Fa possible, en definitiva, la «reconstrucció» de l'ocupació del territori, del paisatge cultural, de les càrregues senyorials i del tipus d'explotació d'una part molt representativa del país, en un moment especialment interessant i sobre el qual no abunda precisament la informació. Una documentació, al capdavall, d'utilitat no sols per a especialistes, sinó per a totes aquelles persones interessades en el millor coneixement de la memòria col·lectiva d'un dels pobles més antics d'Europa.

LA VISITA SENYORIAL DE 1765 A L'ALCAIDIA D'ESLIDA (SERRA D'ESPADÀ)

La visita als territoris de la Serra d'Espadà ofereixen al lector una excel·lent mostra del funcionament del règim senyorial i de la vida quotidiana de la seua gent. El document permet ampliar coneixements al voltant de tres grans qüestions: a) els mecanismes de coerció senyorial; b) les característiques singulars d'unes comunitats rurals especialment marcades per l'expulsió dels moriscos i el posterior repoblament; i c) el control exercit per la casa de Medinaceli sobre drets i regalies en aqueixos territoris. En molts aspectes supera el detall de la descripció proporcionada per Cavanilles trenta anys després.

En el capítol de drets senyorials, l'apartat de major extensió per ser l'objecte central de la visita, el lector podrà obtindre una excel·lent síntesi dels drets senyorials que hi gravaven els habitants. A més de la possessió de la jurisdicció, element bàsic i definitori de coerció extraeconòmica, el duc de Medinaceli disposava d'una sèrie de drets sobre la terra, regalies i altres facultats preeminents que, imposades sobre els vassalls, constituïen els mecanismes essencials d'extracció d'ingressos.

Tenint com a element central la figura de l'*enfiteusi*, el document reflecteix una situació de propietat compartida o dividida entre el senyor, que posseïa el domini directe i l'emfiteuta (en aquest cas, cultivador de la terra i amb obligació de residir en cadascun dels diferents llocs), que posseïa el domini útil de cases i terres.

¶¹¹ P. RUIZ, «Los señoríos valencianos en la crisis del Antiguo Régimen: una revisión historiográfica»,

Estudis d'Història Contemporània del País Valencià, 5, València, 1984, pp. 23-79.

L'emfiteuta estava obligat al pagament d'un cànon anual en productes (parts alíquotes de la collita, denominades *particions*), i quantitats fixes en diners (*censos en metàl·lic*). L'emfiteuta havia de fer una declaració periòdica en la qual reconeixia el domini directe del senyor, i a l'ensem declarava el cànon que pagava i les característiques de les terres acensades. Amb aquestes declaracions el senyor territorial confeccionava els *capbreus*. L'emfiteuta estava també obligat a pagar *lluïsmes* (quantitat en metàl·lic que s'abonava al senyor cada vegada que es venia o es permutava el domini útil d'una terra o d'una casa), *quindenni* (un lluïsmes percebut pel senyor de manera automàtica cada quinze anys per totes aquelles finques amortitzades per corporacions), la *fadiga* (dret preferent del titular del domini directe per a consolidar-lo amb el domini útil i aconseguir la plena propietat) i la facultat de *comís* per part del senyor quan s'incomplien les condicions establertes mitjançant el contracte emfitèutic. L'emfiteuta, sempre que respectara el pacte contret segons les condicions d'establiment fixades d'acord amb les condicions vigents des de 1612, disposava lliurement del domini útil, i podia comprar, vendre o donar en herència cases i terres.

Juntament amb aquests drets sobre la terra, el duc gaudia a més dels ingressos derivats dels drets de monopoli o drets exclusius i privatis, anomenats també *regalies*. Eren els monopoli de forns, almàsseres, molins, botigues, hostals, carnisseries, la utilització preferent o exclusiva de muntanyes i prats, aigües de reg, caça i pesca. Tots apareixen detallats en el document. A més d'aquests drets senyoriais, el camperolat havia d'afrontar el pagament del delme, primícia, terç-delme, equivalent i altres contribucions extraordinàries. De vegades, com en aquest cas, la percepció d'alguns d'aquests drets havia passat a mans dels titulars de la senyoria o existien contenciosos oberts en relació amb alguns d'ells.

En ser un territori ocupat majoritàriament per població musulmana, l'expulsió dels moriscos permeté nous establiments i noves condicions per als nous pobladors. Les cartes-pobla hi van establir noves capitulacions mitjançant una única escriptura pública per a totes les poblacions l'any 1612, tot originant la creació, podria dir-se que *ex-novo*, d'unes comunitats agràries bastant homogènies, per bé que amb una diferenciació social de grau. El gros de les càrregues venia determinat pel pagament de censos en diners per les cases (6 diners per lliura del terç del valor en el cas de les poblacions de la Serra d'Eslida) i terres (4 sous per cafissada de regadiu i 16 diners per cafissada de secà), així com censos en espècie (1/8 part tant en secà como en regadiu, tret dels casos de Fanzara i Geldo, on era 1/6 en el regadiu). Aquestes capitulacions, amb modificacions a favor dels emfiteutes en algun cas, fruit de concòrdies, són les que romanien vigents en el moment de la visita.¹² De fet, el seu nucli bàsic se centra en la revisió per part del

¶ ¹² A. GRAU, «Los señoríos del duque de Segorbe en la Sierra de Espadán desde la expulsión morisca al primer tercio del siglo XVIII. Constitución y

desarrollo de unas comunidades rurales», *Investigaciones geográficas*, 12, Institut Universitari de Geografia, Universitat d'Alacant, 1994, pp. 271-282.

comptador de la casa ducal de tots els capítols pactats en el moment de procedir al repartiment de cases, terres i altres drets senyorials. No s'ha d'oblidar que era un procés obert. La prova n'és que la visita va ser aprofitada pel procurador senyorial per a fer o ratificar l'establiment de més d'un centenar de casos entre cases i terres.

No sempre fou un procés pacífic. Des del moment dels establiments de 1612 la casa de Medinaceli tingué necessitat de revisar alguns aspectes de les condicions sempre a favor de la comunitat agrària i, en algun cas, després d'alguna resistència notable. La situació tampoc no estava exempta de tensions i resistències en el moment de realitzar la visita. Alguns detalls reflectits pel representant senyorial, alguna incompareixença dels representants locals a la convocatòria del procurador general, o els intents reiterats d'esquivar en algun cas les obligacions derivades de les condicions d'establiment, de forma molt notòria en el cas d'aprofitaments de pastures, en són exemples ben eloqüents.

Nogensmenys, la casa de Medinaceli evidencia, en conjunt, un notable control sobre els seus drets i regalies. Així ho demostra el meticulós informe del procurador, singularment en la relació final de perjudicis on s'especifiquen no sols l'existència de regalies fora del control senyorial (molí de Sueras o arrendament de pastures) sinó fins i tot aquells derivats de la inobservança de particions de collites menors. Les referències, amb una amenaça velada, al possible exercici de *comís* i a procedir a nous establiments de cases i terres en cas de no complir les condicions establertes, en són un bon indicador tant del poder de coerció exercitat, com de la plena vigència dels trets bàsics del règim senyorial en els dominis de la casa de Medinaeli en la Serra d'Espadà.

Des de l'altra part, els intents de frau també hi estaven presents. Poden comprovar-se en els diversos mecanismes que el camperolat tenia per eludir les condicions inicialment pactades, bé ocultant superfície cultivada, bé ampliant conreus no subjectes al pagament de censos o particions; o, des d'una altra òptica, intentant obtenir ingressos addicionals amb l'arrendament de les pastures a ramaders d'Aragó, amb la venda de produccions no declarades o deixant de pagar qualsevol quantitat (com en el cas d'Alcúdia) en concepte de lluïisme.

Una última consideració que potser siga alguna cosa més que mera curiositat. De l'atenta lectura de la visita, el lector obtindrà una informació de notable importància no només per a aquell moment, sinó per a l'actualitat atés que constitueix el tret essencial del paisatge cultural del conjunt de la Serra d'Espadà: les constants referències a l'existència d'extenses superfícies de sureres. Tanmateix, és sorprenent que trenta anys després el botànic Cavanilles no incloguera ni una referència a l'arbre que millor defineix aqueix territori. Una qüestió no menor que queda ací apuntada per a ulteriors consideracions.

LA VISITA SENYORIAL DE 1766 AL MARQUESAT DE DÉNIA

Com en el cas anterior, l'objecte central de la visita era la comprovació dels drets i regalies de la casa ducal. Les rendes que percebia el duc de Medinaceli al marquesat de Dénia no diferien massa de les d'altres grans cases nobiliàries en terres valencianes. Agrupant-les per conceptes,¹³ estaven constituïdes per:

a) Drets jurisdiccionalis o rendes procedents de l'exercici directe de la jurisdicció. S'hi tracta dels peatge, lleuda, quema, italiana, alemanya i savoiana; pontatge, duana i ancoratge; naufragis, *quinto* d'esclaus, escrivanies, penes de cambra, etc.

b) Terç-delme.

c) Censos emfitèutics. Amb l'excepció del Verger, eren cànons fixos en metàl·lic per terres i per alguna construcció que havia estat monopoli senyorial, juntament amb els corresponents lluïsmes, però no de particions alíquotas de la collita.

d) Monopolis o drets prohibitius.

e) Almadraves.

e) Cases i finques senyorials. El patrimoni ducal en propietat plena era d'allò més exigü, sobretot si el comparem amb el que aquesta casa senyorial o altres fruien en altres parts de la Península Ibèrica. Molt lluny quedarien, per exemple, els latifundis nobiliaris d'Andalusia o Castella; d'això que sovint se'n parle de la relativa feblesa territorial dels grans estats senyorials valencians.

No obstant això, el que sí diferia respecte d'altres grans estats nobiliaris valencians de l'època, fins i tot propis de la mateixa casa de Medinaceli, era la distribució que la renda hi assolía entre els apartats esmentats. Mentre que l'habitual era que els drets dominicals en constituïren els ingressos fonamentals (de vegades, els únics), al marquesat de Dénia la partida generada pel dret de les almadraves arribà a representar en algun moment vora la meitat dels ingressos totals. Els privilegis atorgats pel cinquè marquès de Dénia i duc de Lerma, D. Francisco Gómez de Sandoval y Rojas —quan va ser *valido* de Felip III— i la importància de l'activitat pesquera, marítima i comercial del marquesat (sobretot a Dénia i Xàbia) hi esdevingueren fonamentals. En aquest sentit, és oportú indicar que al final del segle XVI el cinquè marquès de Dénia aconseguí el monopoli per a l'explotació de les almadraves, tot desposseint-ne el Reial Patrimoni; i que l'any 1603 arrodoní la concessió en obtenir el privilegi d'exclusivitat per a calar almadraves a tot el Regne de València.

¶ ¹³ Per a una descripció detallada per municipis, A. GRAU, *Domini i propietat a la Marina Alta. Dénia, Xàbia i El Verger, segles XV-*

XIX, Institut de Cultura Juan Gil-Albert i Ajuntament de Dénia, Dénia, 2001, pp. 174-184.

Abans d'escometre la visita general al marquesat, i tot havent arribat ja a Dénia des de València, el procurador ducal es traslladà a Benidorm per inspeccionar-ne l'almadrava, atés que en aquells moments estava fent-s'hi la pesca de tonyina i hi havia plantejat un litigi amb els arrendadors. Açò denota una administració diligent, que adreçava la seua prioritat cap als drets senyoriais que s'hi pogueren trobar en dificultats, especialment quan es tractava de partides importants.

La visita efectiva de cada població s'inicia amb la convocatòria prèvia del seu ajuntament. És per això que coneixem la composició dels consistoris de Dénia, Xàbia, el Verger i Benitatxell; però no només això: juntament amb la identitat dels seus integrants, apareix la d'altres personatges designats per la casa ducal com a agents seus o com arrendadors de les escrivanies de justícia, de les seues regalies o dels drets dominicals. El nomenament, funcions i periodicitat dels càrrecs d'alcalde ordinari, regidors i síndic procurador era igual per a totes les poblacions:

[...] por nombramiento de su excelencia muy ilustre; con la diferencia de que el gobernador y el escrivano del ayuntamiento les nombra a su voluntad absoluta, y los demás empleos a proposición de sugetos idóneos que haze la ciudad anualmente en número doblado. Y los salarios se satisfazen por la ciudad, excepto el del gobernador que es de cuenta de su excelencia.

Interessa remarcar que a Xàbia, l'alcalde ordinari i el síndic procurador general proposaren a la senyoria el nomenament d'un *alcalde de la hermandad* que s'encarregara de guardar les collites; d'acord amb les conclusions finals del document, tot sembla indicar que la casa ducal acceptà aquesta proposta.

Pel que fa a la l'estat material de les instal·lacions i dependències municipals, les diferències són notòries entre les poblacions. A Dénia era on pitjor es trobava la casa consistorial:

no es de aquella dezencia que corresponde a esta ciudad, por no ser propria, pues la que tiene se incorporó de ella el rey nuestro señor don Phelipe Quinto al ingreso de su Corona, destinándola como en el día se halla para quartel de la tropa de esta plaza de armas.

També denota hi decadència l'estat dels jutjats i escrivanies del governador i de l'alcalde ordinari:

En los cuales dos sitios expresaron tenían en tiempo pasado sus audiencias y juzgados dichos gobernador y alcalde ordinario y que al presente y de algunos años a esta parte, oyen en justizia en sus mismas casas, que les sirben de juzgados.

És més,

La falta de el uso de los dos juzgados [*els fa servir*] de pescadería y otros usos impropios a su destino, maiormente conserbando sobre la puerta las armas de piedra mármol de la casa de su excelencia.

D'altra banda, en la del governador hi mancaven processos (els tenia l'escrivà anterior a casa seua); en la del jutjat, molts s'havien perdut cremats en la Guerra de Successió. Per últim, les presons havien quedat inutilitzades per manca de seguretat,

de forma que se huían de ellas los reos que querían; y siempre que había preso de causa de consideración era menester para su custodia poner guardias de vista, con grave perjuizio del común y vezinos, que las habían de hazer con pérdida de su trabajo en el tiempo que les empleaban en ello.

A Xàbia, l'estat material dels immobles esmentats era molt millor: en aquells moments estava construint-s'hi un ajuntament *de bastante magnificencia*; la sala capitular, que aleshores s'ubicava al jutjat de l'alcalde ordinari, era *adecuada*; i l'arxiu estava ben arreglat; i, igualment, la descripció de les presons mostra que eren segures. Només cal parar esment que, igual que en el cas de Dénia, molts papers i processos de l'escrivania del jutjat es trobaven en casa del seu arrendador, fet que palesa la confusió existent entre els àmbits públic i privat. El mateix esdevenia al Verger (en aquest cas, els processos eren en un domicili particular d'Ondara), però amb la particularitat —potser per la misèria de què s'hi parla reiteradament— que

no hay asientos de penas de campo y ordenanza, porque las penas que se executan las cobran los alcaldes y se las apropian, con pretexto de estar encabezado el lugar, y de ningún modo se satisfaze a su excelencia la parte de penas de cámara que legítimamente le corresponden.

Com era d'esperar, la reacció dels inspectors ducals front a aquesta usurpació i frau no es va fer esperar.

Les descripcions de les diverses instal·lacions i establiments són bastant completes. Igualment, són d'interés les ressenyes de determinats elements singulars (muralls en el cas de Dénia i Xàbia, esglésies, pedreres, presons, palau ducal del Verger, castells i fortaleses). Però on el lector trobarà major riquesa i detalls és en els apartats que constituïen el fonament econòmic de la senyoria: els drets dominicals. En el cas de Dénia i Xàbia mereixeran una atenció especial del procurador de la casa ducal els ingressos relacionats amb l'activitat comercial: el port, amb els seus drets, les drassanes o magatzems i les almadraves.

Les drassanes, en ambdues poblacions, necessitaven amb urgència reparacions; són esplèndides les descripcions relacionades amb la seua ubicació, planta, funcions i obres de millora necessàries. Quant al port de Dénia, «uno de los mejores y más seguros del Mediterráneo» i puntal de l'enriquiment de l'oligarquia local, distava molt d'oferir una explotació òptima. Primerament, el seu moll era un pont de fusta que es trobava sovint inutilitzat i requeria una conservació molt costosa; per això calia fer-lo de «piedra cantería labrada» que es portaria des de Xàbia (el detall de la taxació de les obres necessàries per a solucionar aquest problema, inclou una magnífica descripció del moll existent i del que hi hauria en el futur).

En segon lloc, les continuades dificultats de calat d'aquest port seguien constituint un greu entrebanc per al seu funcionament (ja en 1510, el rei Ferran II concedí al marquès de Dénia el dret a cobrar l'impost d'ancoratge en compensació per les sovintejades despeses de neteja del port); així, es diu que

al presente se halla muy sucio y perdido, por manera que si no enfrente su canal principal, que está al oriente, en todo él no ay fondo para ancorar embarcaciones. Y aún en aquel sitio, sólomente las medianas, pues las mayores y los nabíos hechan sus áncoras en el canal o inmediato a él, a la parte de adentro. Y estando limpio, como en lo antiguo, es capaz de rezivir qualquier embarcación, por mayor que sea, estando tan seguros en el canal los nabíos y galeras por el resguardo que en él logran de todos vientos, y de los secos fuera de la varra, que suben hasta un palmo o dos de agua, como en una dársena. Y por esta razón se comprende preciso e indispensable el que se limpie el referido canal, resultando de ello el mayor beneficio, tanto a Su Magestad, a su excelencia muy ilustre, dueño y señor de dicho puerto, como a todo el comercio y navegación.

En l'apartat final del document, on s'especifiquen les disposicions que els agents visitadors proposen per tal d'evitar «los perjuicios contra los derechos y la hacienda de su excelencia», s'indica la profunditat que hauria de tindre el port. En l'estudi de com sufragar aquesta actuació, s'enumeren els tipus de vaixells més freqüents al port de Dénia de l'època, perquè segons el seu tonatge i capacitat de càrrega contribuirien a la despesa en qüestió; però alhora s'hi explicita un frau originat per la confusió secular entre els àmbits privat i públic: els honoraris que s'haurien d'afrontar per les embarcacions emprades en la neteja del port en dos estius podrien estalviar-se

lográndose de Su Magestad el permiso de que se tragesen a estas seis embarcaciones de las que tiene sin uso en el puerto de Cartagena o sin trabajar. Y evitado este gasto, sólo tendría el de los jornales de quarenta hombres que son precisos en dichas seis embarcaciones.

En la revisió de la resta de drets que el port de Dénia proporcionava al marquès (ancoratge, duana, pontatge), apareix una relació completa dels produc-

tes comercialitzats: juntament amb els ja ben coneguts, com la pansa, grans, peix en salaó, fruits secs, oli o aiguardent, n'hi figuren d'altres que revelen un notable comerç amb les Illes Balears (fusta, llenya, carn, etc.) i França (cadires, tamborets, arques...). Però també inclou una bona instantània sobre el funcionament del port (amb els oficis escaients, comeses, senyals emprats i remuneracions). I directament relacionat amb el comerç exterior (pel fet que reials edictes regulaven l'admissió d'embarcacions estrangeres en determinats ports), cal remarcar les notícies sobre la constitució i funcionament de la Diputació de Sanitat de Dénia, en la qual la senyoria volia tindre una participació destacada.

Respecte a les almadraves —i en concret, una de les fonamentals, la del Palmar—, origen en altres moments d'una font d'ingressos bàsica, la visita senyorial descobreix un panorama certament desolador. I no perquè la seua «fàbrica» no fóra bona (de fet, incloïa múltiples dependències —fins i tot un oratori—), ni perquè no estiguera ben disposada («por ser de retorno o buelta, es muy ventajosa en utilidad, pues se consigue en un solo lanze más ventajas que en muchos de la de Benidorm»); la raó era que estava

todo muy perjudicado y a pedazos, arruynado y quemado por entrar a hurtar las ahinas de la almadrava quando existían en dicha casa, que se vendieron de orden de su excelencia en años pasados por no poder conserbarse, a causa de estar la casa en un dicierto y justo rezelo de que acabasen de urtar los pertrechos, como ha suzedido, rompiendo los techos de los texados y algunas puertas y tabiques de ella; y aprovechan en el día de corral de ganado, para encerrarle de noche o tenerle recogido. Aun las puertas faltan en estas casas.

El remei que s'hi proposa és

cederla por quatro o cinco años a sugetos de caudales, con obligación de rehedeficarlo todo y bolverlo a su primitivo y perfecto estado en quanto a obras, ahinas y pertrechos, quedando a su beneficio los productos de la almadrava por los referidos años o el tiempo que se estipulase, deviendo dejar después todo corriente para que continúe su excelencia como dueño en su disfrute.

El que acabem de veure denota una situació ambigua: per una part palesa que s'hi havia travessat una forta crisi social i econòmica; però per una altra, es tenia la percepció que s'estava superant aquesta crisi. Certament, fins a mitjan segle XVIII, la ciutat de Dénia va travessar per períodes de greus dificultats (el valor dels arrendaments senyorials tendiren a la baixa en la segona meitat el Sis-cents i no s'hi trobà cap arrendador alguns anys després de la Guerra Successió per les seues terribles conseqüències). No obstant això, les dades de mitjan segle XVIII palesen un recuperació que anava consolidant-se; i les darreres dades abans de la seua reversió a la Corona es fan ressò ja d'un avanç inqüestionable.¹⁴ Per

¶ ¹⁴ A. GRAU, *Domini i propietat...*, pp. 184-210.

Índex

<i>Introducció</i>	7
La casa de Medinaceli a l'antic Regne de València	7
El context de la visita als territoris de la casa ducal	11
La visita senyorial de 1765 a l'alcaidía d'Eslida	15
La visita senyorial de 1766 al marquesat de Dénia	18
VISITA GENERAL DE LA VILLA DE FANZARA, LUGARES DE SUERA, VEO, ALCUDIA DE VEO, AÍN Y VILLA DE ESLIDA DEL ESTADO DE SEGORBE	31
PROVIDENCIA PARA LA VISITA DE LA SIERRA DE ESLIDA	31
PODERES GENERALES	34
LLEGADA A FANZARA	36
PASO A SUERAS	57
NOTIFICACIÓN AL AYUNTAMIENTO DEL LUGAR DE VEO	70
PASO AL LUGAR DE ALCUDIA	74
VISITA DEL LUGAR DE AHÍN	78
PASO A ESLIDA	84
PASO A LA VALL DE UXÓ	95
FANZARA	99
SUERAS	102
PERJUICIOS GENERALES QUE SE ADVIERTEN EN TODOS LOS LUGARES DE LA SIERRA DE ESLIDA	103

LA VISITA SENYORIAL DE 1766 AL MARQUESAT DE DÉNIA	105
PROVIDENCIA PARA LA VISITA DE DENIA Y SU MARQUESADO	105
PODERES GENERALES	108
PROVIDENCIA SOBRE PASAR A VISITA DE LA VILLA DE XÁBEA	158
VISITA DEL LUGAR DE BENITACHELL	186
TRÁNSITO AL VERGEL	190
PASO A DENIA	200

fontS històriques valencianeS
21.

AJUNTAMENT DE DÉNIA

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA